

Розділ 9

ДІАЛЕКТИКА ЯК УЧЕННЯ ПРО РОЗВИТОК

Діалектика – це рушійна сила наукового розгортання думки; принцип, який вносить у зміст науки внутрішній зв'язок і необхідність.

Г. Гегель

Мета розділу – засвоєння студентами загальних положень діалектики як теорії розвитку через з'ясування таких питань: що таке діалектика? які її історичні форми та принципи? в чому полягають її закони? що таке категорії діалектики і яка їхня світоглядна й методологічна функції?

Ключові поняття: суперечність, розвиток, діалектика, принцип, закон, категорія, система.

9.1. Діалектика та її історичні форми

Філософія як наука, як форма суспільної свідомості й особлива система знань направлена на виявлення загальних закономірностей розвитку природи, суспільства та мислення. Видатний німецький мислитель Г. Гегель вважав, що філософія – це епоха, схоплена в думці; вона підводить підсумок, систематизує, узагальнює предметно-практичну діяльність людини. Втім, філософія це ще й погляд у майбутнє, пошук перспектив, аналіз можливостей, розроблення стратегій. Виконуючи цю місію, філософія спирається на систему методів, принципів, законів і категорій, які надають філософському знанню найбільшої форми загальності, утверджують його універсальний характер. Одним з таких методів є *діалектика* (від грец. *dialektike* – бесіда, суперечка, дискусія) – теорія розвитку, універсальний підхід до пізнання дійсності.

У попередніх темах, виявляючи специфіку філософського світогляду та розкриваючи етапи становлення філософської думки, неодноразово розглядалися такі поняття як «процес», «розвиток», «суперечність», «необхідність», «зв'язок», «причина» і т. п. Аналізом змісту цих понять мислителі займалися впродовж усієї історії філософії. *Стихийні уявлення* про розвиток і змінність зустрічаються ще в міфологічній картині світу. Французький етнограф і філософ К. Леві-Стросс у праці «Структурна антропологія» показав, що первісна культура «пронизана» суперечностями «добро–зло», «вічне–тлінне», «земля–вода», «війна–мир» тощо. Російський релігійний філософ А. Лосєв назвав це діалектикою міфу, підкреслюючи прагнення людини осягнути її зв'язок із Вічністю, Всесвітом, Життям.

Однак спробу здійснити перехід від наочно-чуттєвого способу вираження суперечності життєвого простору до його понятійного, абстрактно-логічного опису вперше зробили мислителі Стародавньої Індії, Китаю та Греції. Так, у філософії даосизму були висловлені ідеї щодо плинності сущого, неможливості стану спокою. Античний філософ Геракліт ще в VI–V ст. до н. е. виступив проти того, що світ складається з незмінних предметів і явищ, оскільки «одне й те ж є молодим і старим, живим і мертвим; те змінюється на це; це, перероджуючись, знову стає тим». При цьому джерелом змін Геракліт вважав *взаємодію протилежностей*, яка натягнутий лук і тятину перетворює на арфу. Більшість представників натурфілософського етапу античної філософії у своїх творах оперували парними категоріями: «причина–наслідок» (Фалес, Емпедокл), «хаос–гармонія» (Піфагор), «буття–небуття» (Парменід), «скінчене–безкінечне» (Анаксимандр, Зенон), «чуттєве–розумне» (Демокріт).

Але, якщо перші філософи поширювали уявлення про змінність, рух, безперервність на космос, природу, світ загалом, то, починаючи з другої половини V ст. до н. е., учення про розвиток стає *способом пошуку істини* через зіткнення протилежних точок зору (майєвтика Сократа) та *методом аналізу і синтезу понять* (діалектика Платона). У працях Платона вперше вводиться термін «діалектика» для позначення особливого стилю мислення, спрямованого на отримання загального істинного знання.

Піфагорійці, софісти, представники сократівських шкіл, платонівської Академії, оратори й поети перетворили діалектику на мистецтво ведення діалогу, який став основною формою розв'язання політичних, соціальних та філософських проблем. *Діалектика як діалог* стала першим способом теоретизування про світ, людину, суспільство. Вона дала змогу зрозуміти, що *категорії* – це найзагальніші поняття, якими оперує людина. Простір, матерія, рух, форма та інші категорії є не просто словами, а *формами мислення*.

Учень Платона, Арістотель, висловив думку, що продуктивність діалогу залежить від дотримання певних правил мисленнєвої діяльності. Виведені ним закони логіки – тотожності, виключеного третього та заборони суперечності – фактично *підпорядкували діалектичну логіку формальній*, яка прагнула усунути зміст судження, сконцентрувавши увагу на його *формі*. Наявність суперечностей сприймалася як ознака хибності судження і вимагала його уточнення.

Отже, в античній філософії сформувалися *два підходи до розуміння діалектики*. Перший тлумачив її як мистецтво суперечки, форму діалогу, який направлений на пошук істини, узгодження суперечливих точок зору, їхнього узагальнення та подолання. Другий підхід характеризував *діалектику як метод філософствування*, спрямований на пізнання загального, істинного, об'єктивного. Останнє тлумачення діалектики було розгорнуте та деталізоване в подальших філософських системах та залишається актуальним і для сучасної філософії.

В епоху *Середньовіччя* осмислення діалектики відбувалося в контексті дискусії щодо природи універсалій (від лат. *universalis* – всезагальний), зміст якої полягав у вирішенні питання: чи існують реальні прообрази загальних понять? Фактично, ця суперечка, яка поділила філософів на *реалістів* (вважали, що універсалії існують реально і передують виникненню одиничних речей) та *номіналістів* (стверджували, що у світі існують лише одиничні речі, які позначаються відповідними поняттями), мала на меті розв'язати проблему адекватного відображення дійсності в мисленні людини.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. уявлення про діалектику змінюється. Її протиставляють *метафізичному, догматичному* стилю мислення, який був характерним для методологічних та

наукових пошуків. Приймаючи за першодвигун світу Бога, філософи Нового часу орієнтувалися на опис, реєстрацію та класифікацію емпіричних фактів, їх раціональне пояснення. Тому питання про джерело руху, причину й спрямованість розвитку не ставилося.

Представники німецької класичної філософії (І. Кант, І. Фіхте, Ф. Шеллінг, Г. Гегель) протиставили *діалектику й метафізику*, назвали їх різноспрямованими, хоча й взаємозалежними способами мислення. Виявивши обмеженість суто теоретичного пізнання, І. Кант стверджував, що буття і мислення є принципово різними сутностями. З мислення, думки про предмет не можна вивести існування останнього. Для цього потрібний досвід. Проміжною ланкою між досвідом (чуттєвістю) і розсудком є судження, яке може бути хибним, недостовірним. Саме тому метафізика як пізнання з допомогою самих лише понять і категорій, нездатна задовольнити потребу в пізнанні. Необхідний критичний, недогматичний аналіз пізнавальних здібностей людини. Діалектика, за І. Кантом, і є вченням про визначення меж і можливостей знання. Незважаючи на його постійне поглиблення й розширення, розум завжди прагне вийти за межі досвіду, досягнути світ цілісно, нерозчленовано (синкретично). Діалектика є способом визначення адекватності методів пізнання; вона встановлює зв'язок чуттєвості, розсудку та розуму, робить їх взаємозалежними, підпорядкованими одне одному.

У філософії Г. Гегеля діалектика стала не лише способом мислення, а й теорією розвитку. Будуючи теорію *діалектики на об'єктивно-ідеалістичній основі*, німецький філософ виходив із принципу єдності мислення й буття, введеного античним мислителем Парменідом. Тому буття цікавило Г. Гегеля лише в процесі його становлення, як розгортання чистого Мислення. Проте він не визнавав наявності суперечностей у чуттєво даній дійсності. В його теорії категорії діалектики виражали історичний процес саморозвитку Абсолютної Ідеї, а джерелом її розвитку виступало вирішення внутрішніх суперечностей.

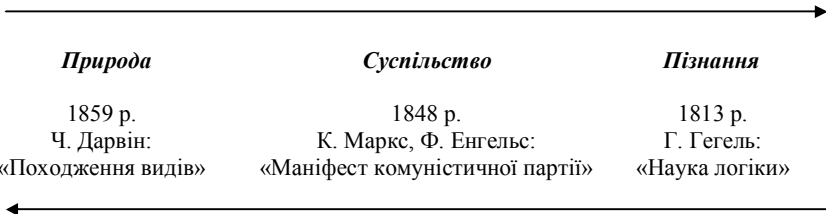
Дотримуючись цього ж принципу, К. Маркс та Ф. Енгельс розробили теорію *матеріалістичної діалектики*. На відміну від Г. Гегеля, який за початок і джерело розвитку взяв ідеальне начало, К. Маркс і Ф. Енгельс говорять про розвиток як характеристику,

що внутрішньо притаманна *природі та суспільству*. Людське мислення здатне відтворювати цей розвиток через формування й наповнення змістом відповідних категорій і законів. Тому філософія марксизму розрізняє *об'єктивну й суб'єктивну діалектику*.

Об'єктивна діалектика виявляє закони розвитку об'єктивної реальності, незалежної від волі й свідомості людини.

Суб'єктивна діалектика – це відображення об'єктивної діалектики у свідомості людей. Цей вид діалектики, на думку К. Маркса та Ф. Енгельса, є об'єктивним за змістом і суб'єктивним за формою. Тобто, закони об'єктивної і суб'єктивної діалектики хоча й відрізняються за формою, все ж є тотожними за змістом. Це положення можна зобразити такою схемою, яка наочно показує, що усвідомлення об'єктивної діалектики йде у зворотному напрямку від дійсного розвитку. Осмислення та викриття законів об'єктивної діалектики і є діалектикою суб'єктивною.

Об'єктивна діалектика

Суб'єктивна діалектика

Це відкриття дало змогу К. Марксу застосувати закони і категорії діалектики до аналізу суспільства, а Ф. Енгельс показав, що діалектичним є розвиток природи й проілюстрував це на конкретних прикладах у працях «Діалектика природи» та «Анти-Дюрінг». Цю думку підтверджує й розвиток природознавства у ХХІ ст. Синергетика (міждисциплінарна наука про складні, відкриті структури) доводить, що саме діалектичний метод дає змогу пізнати світ як складну самоорганізовану систему.

Більшість напрямків некласичної західної філософії трансформували діалектичні ідеї Г. Гегеля, К. Маркса та Ф. Енгельса відповідно до своїх світоглядних принципів. У наш час існують: *розуміння діалектики в неотомізмі* (діалектична теологія К. Барта,

П. Тілліха), яка протиставляє релігію й віру; *діалектика людського існування* (екзистенціалізм Ж.-П. Сартра, К. Ясперса), яка тлумачить існування протилежностей як ознаку свободи; *негативна діалектика* (Т. Адорно, Г. Маркузе, Ю. Габермас, М. Хоркхаймер та ін.), яка прагне усунути опозиції класичної діалектики (необхідність–випадковість, можливість–дійсність тощо), подолати «одномірність» людини (Г. Маркузе), надавши мисленню ознак метафоричності, образності, асоціативності. Негативна діалектика основним своїм завданням вбачає не подолання суперечностей, а їхній пошук, «послідовне логічне усвідомлення нетотожності», проблемності світу.

Загалом *сучасна діалектика* – це пошук людиною цілісності, її прагнення досягнути безкінечне, вічне, істинне. Завдяки діалектиці людина долає обмеженості формальної логіки, прагнучи узгодити розчленованість власного світу з уявленнями про Абсолют.

Розглянуті вище історичні форми діалектики дають змогу стверджувати, що на сьогодні діалектика існує в трьох формах: *ідеалістична діалектика* (розроблена на основі об'єктивного ідеалізму Г. Гегелем), *марксистська діалектика* (розроблена на матеріалістичних засадах К. Марксом і Ф. Енгельсом) та *негативна діалектика* (розроблена Т. Адорно і М. Хоркхаймером для аналізу суперечностей розвитку сучасного суспільства).

9.2. Принципи і закони діалектики

Як бачимо, діалектика має багато визначень. Проте вони не суперечать одне одному, а лише розкривають її різні сторони, виявляють багатогранність та сфери застосування діалектичного сприйняття світу. Предметом діалектики були і залишаються зв'язки предметів і явищ матеріального світу та мислення. Діалектика як система наукових знань має універсальний характер, оскільки стосується природи, суспільного життя і людського мислення. Як наука вона спирається на систему взаємопов'язаних *принципів, законів і категорій*.

Принципи – це найбільш загальні, обґрунтовані теоретичні положення, які лежать в основі науки. Принципи об'єднують поняття, закони і категорії науки в єдину систему, відіграючи синтезуючу роль. Принципи не можуть бути виведені з інших форм

знання; вони формуються в результаті тривалого практичного й теоретичного освоєння світу.

До основних *принципів діалектики* відносять:

1) принцип розвитку;
2) принцип єдності історичного й логічного;
3) принцип всезагального зв'язку і взаємозалежності предметів та явищ;

4) принцип системності;

5) принцип сходження від абстрактного до конкретного та ін.

Коротко схарактеризуємо їх.

Принцип розвитку випливає з визнання руху основним атрибутом (невід'ємною властивістю) матерії і полягає в тому, що зміни відбуваються не хаотично, а детерміновані (визначені) певною причиною, спрямованістю і послідовністю. Розвиток не тотожний рухові й змінам. Як зауважував В. Ленін, «розвиток – це власний рух речей, їхнє власне життя»¹. Тобто розвиток – це рух від простого до складного, від нижчого до вищого. Він має системний характер, передбачає незворотні перетворення. Тому категорія «розвиток» вибирає всі форми руху: прогресивний, регресивний і рух по колу. Діалектика вчить про неперервність розвитку, наступність його етапів.

Принцип єдності історичного й логічного стверджує можливість адекватного відображення реального розгортання подій, процесів і явищ у мисленні людини через систему понять і категорій.

Принцип всезагального зв'язку розкриває умови реалізації принципу розвитку. Він відображає фундаментальну властивість об'єктивного світу – всезагальний зв'язок і взаємодію предметів і явищ.

Принцип системності є важливим принципом діалектики. Він вказує на те, що діалектика не є механічним набором положень, прикладів і схем, а постає як логічна, послідовна, несуперечлива, відкрита система, цілісне вчення, яке має складну внутрішню структуру.

Принцип сходження від абстрактного до конкретного визначає напрям пізнавального процесу. Згідно з цим положенням реальний

¹ *Ленін В. І.* Полн. собр. соч. / В. И. Ленин. – 5-е изд. – М. : Политиздат. – Т. 29. – С. 202–203.

процес пізнання має бути спрямований від абстрактного, побутового, життєвого, випадкового до конкретного, поданого у формі загального й теоретичного.

Закон – це внутрішній, необхідний, суттєвий, повторюваний зв'язок між предметами та в самих предметах і явищах. Закон виражає систему об'єктивних, стійких, істотних зв'язків. Він встановлює відношення між явищами і процесами, яке має універсальний характер. Тобто закономірні зв'язки є частиною об'єктивної реальності. Це означає, що закони діють незалежно від нашої волі і знання про них; закони не можна відмінити чи замінити.

Розрізняють три види законів: часткові (спеціальні), загальні та універсальні.

Часткові закони відображають один із типів руху, поширюються на обмежене коло явищ дійсності. Наприклад, закон попиту і пропозиції, закон Архімеда, закон Лапласа тощо.

Загальні закони характеризують кілька видів руху та форм існування матерії. Наприклад, закон збереження енергії, закон гравітації, закон відповідності виробничих відносин рівню розвитку продуктивних сил.

Універсальні закони пронизують усі сфери об'єктивного світу – природу, суспільство, мислення. Такими є закони діалектики.

До *основних законів діалектики* відносять:

- 1) закон єдності і боротьби протилежностей;
- 2) закон взаємного переходу кількісних і якісних змін;
- 3) закон заперечення заперечення.

Виділяють і неосновні закони діалектики, які розкривають різні сторони та особливості процесу розвитку. В сучасній філософії їх прийнято називати *співвідносними (парними) категоріями*: явище і сутність, причина і наслідок, можливість і дійсність, форма і зміст та ін.

Отже, *діалектика – це наука про розвиток* в його найширшому тлумаченні. Щоб зрозуміти, що таке розвиток необхідно встановити:

- 1) що є джерелом розвитку?
- 2) який механізм розвитку?
- 3) яка спрямованість розвитку?

Відповіді на ці питання дають основні закони діалектики. Зупинимося коротко на їхній характеристиці.

На перше питання про джерело розвитку відповідає **закон єдності і боротьби протилежностей**. Дія цього закону розкривається через такі категорії: тотожність, різниця, протилежність, суперечність.

Тотожність – це визначеність предмета, такий стан об'єкта, коли його властивості деякий час є узгодженими між собою, забезпечують рівновагу предмета. Тотожність у діалектиці не збігається з тотожністю у формальній логіці, яка вимагає незмінності предметів і явищ, абсолютизує їхні властивості і стан. Діалектична тотожність фіксує тотожність у загальному, абстрагуючись від різниці в деталях.

Зміни, що відбуваються з часом чи під впливом зовнішніх або внутрішніх чинників, призводять до появи *різниці* між предметами та їхніми частинами. І хоча різниця – це незначна зміна, сукупність та поглиблення їх призводять до появи *протилежності*. Протилежність – це властива кожному виду руху і формі існування матерії особливість. Наприклад, сили притягання і відштовхування, стани руху і спокою, процеси асиміляції і дисиміляції тощо. Протилежності є взаємопов'язаними та зумовлюють одне одного. *Тотожність протилежностей* означає, що одна протилежність виражається через іншу, не існує без неї, відповідає їй. Російський письменник І. Єфремов у романі «Лезо бритви» стверджував, що світові властива амбівалентність (двоаякість). Ніч, проганяючи день, заступає на його місце, щоб потім піти зі світанком. Але вони не замінюють одне одного. Ніч залишається ніччю, а день – днем. І радість не знищує печалі. І зло несумісне з добром, хоча порізно вони б не існували. Їхнє поєднання означало б знищення.

Тому *єдність протилежностей завжди відносна, а їхня боротьба – абсолютна*. Протилежності не можуть бути примирені, хоча й не існують одне без одного. Коли протилежності вступають у взаємодію народжується *суперечність*. Суперечність – це нестабільний стан, що є результатом нетривалого домінування однієї сторони протилежності над іншою. Розв'язання суперечності і є джерелом розвитку предмета чи явища. При цьому справжнім поштовхом до розвитку можуть виступати тільки внутрішні суперечності.

Крім названих, виділяють основні й неосновні, головні й другорядні, об'єктивні й необ'єктивні, антагоністичні та неантагоністич-

ні суперечності. Поділ суперечностей не варто абсолютизувати, оскільки, наприклад, внутрішні суперечності розвитку держави є зовнішніми щодо сімейних суперечностей. Зі свого боку, сімейні протилежності можуть виступати як зовнішні щодо духовного життя людини. Відкрите протистояння між протилежностями народжує *конфлікт*, який і зумовлює розв'язання суперечності. Процес розв'язання суперечності, втім, не завжди призводить до якісних змін у структурі об'єкта. Нерідко спостерігається знищення предмета. Причину цього пояснюють такі закони діалектики.

До основних законів діалектики належить також **закон взаємного переходу кількісних і якісних змін**, який відповідає на питання про механізм розвитку, виявляє відношення неперервності й розривності, еволюційності та революційності змін. Сутність цього закону характеризується такими категоріями, як властивість, якість, кількість, міра і стрибок. *Властивість* – це така сторона предмета, яка відрізняє його від інших, або робить схожим з іншими. Властивості визначають часткові прояви і характеристики об'єкта. Вони поділяються на суттєві й несуттєві (випадкові). З-поміж суттєвих властивостей виділяють *атрибути* – властивості, які не можуть змінюватися чи зникати за жодних умов. Їхня руйнація веде до знищення об'єкта. Наприклад, атрибутом людини є мислення, атрибутом матерії – рух. Від властивостей відрізняють *ознаки*, які є способом їх вияву. Ознака свідчить про наявність властивості, але при цьому не здатна її адекватно відображати. Стійка сукупність властивостей, кожна з яких є суттєвою і необхідною, а разом вони є достатніми для характеристики предмета чи явища, називається *якістю*. Якість визначає внутрішню, суттєву, необхідну основу предмета, його природу. Кожний об'єкт може мати кілька якостей, залежно від того, в контексті яких відношень його розглядають. Наприклад, якість бензину як пального і якість бензину як розчинника, відрізняється. *Якість* не збігається із *сутністю*, яка виражає цілісність явища. Сутність – це органічна єдність якостей.

Категорія якості пов'язана з категорією *кількості*, яка характеризує величину, ступінь, темп розвитку предмета. Наприклад, для рідини кількістю є об'єм, температура, питома вага тощо. Чим складніше явище, тим чисельніша множина його кількісних вимірів. Кількість і якість невіддільні одне від одного. Їхне

відношення характеризується тим, що: а) якість конкретного явища виявляється в його властивостях; б) одна і та ж властивість може належати якісно різним предметам; в) властивості виражають якісну визначеність предмета лише відносно інших предметів або явищ. Тобто *кількість – це якість*, виражена в просторово-часовому аспекті.

Описаний зв'язок кількості та якості є органічним. Якість неможлива без кількості й навпаки. Наприклад, якість атомного елемента залежить від кількості електронів, протонів, величини заряду, атомної маси тощо.

З іншого боку, кількість виражає момент змінності предметів і явищ, тоді як якість – стабільність, непорушність структури та змісту. *Що ж викликає зміну якості?* На основі аналізу принципів діалектики та закону єдності і боротьби протилежностей можна стверджувати, що якість і кількість є діалектично пов'язаними. Вони є діалектичними протилежностями, які в певних межах зберігають тотожність. Цей діапазон, у межах якого зміна кількості не призводить до зміни якості, виражається категорією «*міра*». Міра характеризує єдність кількості та якості. Міра – це кількісно визначена якість або якісно визначена кількість. До певного моменту кількісні зміни, що відбуваються поступово та непомітно, не впливають на якість об'єкта, залишають його тотожним у загальному.

Сутність закону взаємного переходу кількісних і якісних змін полягає в тому, що поступові кількісні зміни, коли вони порушують міру предмета, його визначеність, призводять до зміни якості предмета, його сутнісного (незворотного, повного) перетворення. Процес переходу від однієї якості до іншої, від якості першого порядку до якості другого порядку і т. д. характеризується категорією «*стрибок*». Саме стрибок є механізмом розвитку, забезпечує перехід від однієї якості до іншої.

Стрибок не зупиняє, а передбачає подальший розвиток предмета, який може відбуватися еволюційним або революційним шляхом.

Революція – це стрибок, під час якого змінюється основний зміст, якість предмета. Наприклад, ложка дьогтю змінює властивості бочки меду.

Еволюція – це вид стрибка, який не викликає докорінної ломки якісної основи. Зміни відбуваються непомітно, з перетворенням внутрішньої структури. Наприклад, нагрівання води відбувається поступово, і лише при досягненні відповідної температури вода набуває нової якості – перетворюється на пару.

На питання про спрямованість розвитку відповідає **закон заперечення заперечення**. Він виходить із того, що процес розвитку відбувається в кілька етапів, які зумовлюють одне одного. Даний закон виявляє не окремі акти розвитку чи їхні особливості, а відображає системність усіх його ступенів, зв'язок нового зі старим, майбутнього з минулим, їх наступність і поступовість. В. Ленін зауважував, що розвиток немовби повторює пройдені етапи, але повторює їх інакше, так би мовити по спіралі, а не по прямій лінії. Таким способом важливі для подальшого розвитку властивості попереднього етапу зберігаються, набуваючи нової форми.

Дія цього закону розкривається через категорії *«діалектичне заперечення»* та *«зняття»*. Діалектичне заперечення характеризує зв'язок послідовних етапів розвитку. Це означає, що якісні перетворення можливі лише через заперечення старої якості. Тобто діалектичне заперечення є, з одного боку, моментом і умовою розвитку, а з іншого – моментом зв'язку зі старим. Пояснюючи зміст даної категорії, Ф. Енгельс писав, що в діалектиці заперечувати – це не означає просто сказати «ні».

Діалектичне заперечення передбачає встановлення наступності процесу розвитку. На протигагу цьому, знищення предмета, його руйнація описується категорією *«метафізичне заперечення»*. Наприклад, якщо зерно змололи на муку, то його метафізично знищили. Якщо ж зерно висадили в землю і воно проросло, то говорять про діалектичне заперечення (зерно дало врожай, передавши генний код).

Збереження старої якості в новому, але зміненому вигляді, виражається категорією *«зняття»*, яка вказує на спіралеподібну траєкторію розвитку. Кожен новий його етап (виток) містить елементи попереднього етапу, ґрунтується на ньому.

Утім, для визначення спрямованості розвитку одного заперечення замало, адже воно лише визначає межі та умови існування старого, вказує на потребу його заміни. Тобто зв'язок нового зі старим реалізує єдність протилежностей, визначає умови

подальшого розвитку. Цю функцію виконує *друге заперечення* (заперечення заперечення), без якого перше заперечення (поява нового) не може до кінця себе реалізувати. Наприклад, якщо реформи деякого сектору проводять лише для того, щоб розв'язати деяку актуальну проблему без паралельного аналізу наслідків та узгодження їх з існуючою ситуацією, то такі перетворення, зазвичай, закінчуються провалом, руйнацією. Саме *друге заперечення* визначає і характеризує спрямованість розвитку.

Отже, *закон заперечення заперечення* свідчить про безкінечність розвитку, про те, що будь-яке нове врештірешт саме перетворюється на своє заперечення, спрямовуючи розвиток по так званій діалектичній спіралі.

9.3. Категорії діалектики

Зміст принципів і законів діалектики розкривається через систему категорій, які виражають загальні зв'язки процесів. Категорії – це поняття, вироблені людиною впродовж суспільно-історичної практики. Проте не будь-які поняття виражають категорії. Поняття перетворюються на категорії тоді, коли вказують на найсуттєвіше в предметах і явищах, узагальнюють систему властивостей. Тобто *категорії* – це найбільш загальні поняття, які охоплюють усезагальні, внутрішні, об'єктивні зв'язки предметів і явищ та їхніх властивостей. Категорії відображають основні, фундаментальні властивості об'єкта, який досліджується. Саме завдяки категоріям наука виступає як строга логічна теоретична система.

Філософські категорії якісно відрізняються від категорій і понять конкретних наук. Пронизуючи всю об'єктивну дійсність, вони є універсальними, загальноживаними, відображають найбільш загальні сторони, властивості, зв'язки і відношення матеріального світу й людського мислення.

Філософські категорії складають *систему*, яка відтворює об'єктивний взаємозв'язок способів ставлення людини до світу. Проте ця система не є замкненою, а постійно змінюється, поглиблюється, розширюється.

Перше вчення про категорії належить Арістотелю. В трактаті «Категорії» він провів систематичний аналіз відомих на той час

категорій, показав, що категорії є формами думки. Проте античний мислитель не вказав на взаємозв'язок категорій, не зрозумів їхньої обумовленості, взаємопереходу. В епоху Нового часу категорії стали спеціальним предметом дослідження І. Канта. Як і Арістотель, І. Кант подає лише перелік категорій, не зводячи їх у систему. Розглядаючи категорії як незмінні форми мислення, німецький філософ усе ж зрозумів, що вони виконують логічну функцію зв'язку думок у процесі міркування. І. Кант викрив суперечливість людського мислення. Вивчаючи цю проблему, Г. Гегель виявив діалектичний зв'язок філософських категорій. Уперше в історії філософської думки, категорії були представлені як елементи цілісної системи, що розвивається. Тобто кожна з філософських категорій може бути осмислена лише як елемент системи. В сучасній філософії система філософських категорій вважається відкритою, такою, що змінюється історично під впливом трансформацій (перетворень, змін) суспільного життя, розширення меж пізнання, історичних реалій тощо.

Особливе місце в системі філософських категорій займають так звані *співвідносні (парні) категорії діалектики*. Вони відображають джерело, механізм і направленість процесу розвитку, розкривають його особливості та характеристики. Ці категорії відображають як *структурні зв'язки* (система–елемент, одиничне–особливе–загальне, форма–зміст), так і *зв'язки детермінації* (причина–наслідок, необхідність–випадковість, явище–сутність, можливість–дійсність). Коротко схарактеризуємо окремі з перелічених категорій.

Одиничне, особливе, загальне. В процесі життєдіяльності людина має справу з речами, процесами, явищами, кожне з яких виступає як окреме, одиничне утворення.

Одиничне – це категорія, яка виражає існування окремих предметів і явищ з їхніми індивідуальними якостями і кількісною визначеністю.

Загальне – це категорія, яка вказує на наявність спільних властивостей у цілому класу предметів чи явищ.

Особливе – це філософська категорія, яка характеризує єдність властивостей і ознак певного кола предметів, їх реальний зв'язок і взаємодію. Особливе виражає діалектичну єдність одиничного і загального, які не існують самостійно. В категорії «особливе» виражається те, що відрізняє дане поняття чи явище від усіх інших.

Наприклад, кожна людина є єдністю одиничного і загального. Одиничним у ній є неповторні якості. Загальним – ознаки, присутні всім людям: мислення, мовлення, будова тіла тощо. Особливим є особистість людини.

Діалектичний взаємозв'язок цих категорій має важливе значення в процесі пізнання світу. Історично пізнання починається з одиничного, після чого здійснюється перехід до особливого, а через нього – до загального. Можливий і зворотний шлях. Наприклад, лікар, знаючи *загальні* закономірності, симптоми хвороби, її збудників, інкубаційний період, специфіку протікання підходить до лікування *окремого* хворого з урахуванням особливостей його здоров'я, віку, статі і т. п. Тільки після цього призначається *особлива* процедура приймання ліків.

Категорії «*форма*» і «*зміст*» характеризують кількісні рівні розвитку матеріального світу.

Зміст – це категорія, що фіксує становлення об'єкта як цілісної системи. У змісті відображається система зв'язків і відношень між елементами, з притаманними їм властивостями та якісною визначеністю. Тобто зміст визначає структуру об'єкта.

Форма – це категорія, яка фіксує окремі стійкі прояви змісту. Форма – це спосіб зовнішнього вираження змісту. Наприклад, змістом підручника є поданий у ньому матеріал, а формою – спосіб його подачі, розподіл за темами.

Діалектика стверджує, що кожне явище чи предмет – це єдність форми і змісту. Зміст не може бути неформленим, точно так само як форма не може бути беззмістовною. Взаємозв'язок змісту і форми криється в тому, що з часом зміст, який є більш динамічним, вступає в суперечність з більш інертною формою. Відповідно до законів діалектики, це неодмінно призводить до руйнування, модифікації, оновлення старої форми.

Конфлікт, що виникає між формою і змістом, призводить до появи нової форми, яка відповідає структурі та наповненню нового змісту. Наприклад, розширення замовлень і асортименту продукції друкарні (зміст) рано чи пізно призведе до необхідності оновлення виробничих потужностей, перекваліфікації робітників (форма).

Незважаючи на діалектичний взаємозв'язок, форма і зміст можуть бути відносно самостійними. Зміст може мати кілька різних форм. Зі свого боку, одна й та ж форма може відповідати

різним змістам. Наприклад, власність (зміст) існує у двох формах: приватна і державна.

Сутність і явище. Ці парні категорії виражають багатосторонність об'єктів, їхню внутрішню розчленованість і суперечливу єдність різних сторін предметів і явищ.

Сутність – це категорія, яка відображає глибинні, стійкі зв'язки й відношення, які зумовлюють виникнення, існування, функціонування предметів та процесів. Із руйнуванням сутності об'єкти втрачають визначеність, знищуються. Сутність не зводиться до сукупності властивостей чи структурних елементів об'єкта. Вона становить систему внутрішніх зв'язків і відносин, які вказують на природу предмета, на те, яким він є насправді. Категорія «*явище*» відображає змінну, зовнішню сторону предметів і явищ.

Явище – це особливості предметів і процесів, які можна безпосередньо спостерігати. Від категорії «*явище*» слід відрізнити категорію «*видимість*», яка відображає неадекватний прояв сутності. Видимість охоплює суперечність явища і сутності, розкриваючи їхній поверховий зв'язок.

Сутність і явище не існують одне без одного: сутність завжди являється, а явище завжди суттєве. Сутність може бути осмислена не поза, чи до явищ, а в зв'язку з реальними процесами. Арістотель підкреслював, що в пізнанні світу людина рухається від явного для неї до явного для природи, тобто, від явища, видимості до сутності, істини. При цьому сутність не зводиться до явищ; вона представляє взаємодію явищ, кожне з яких, у свою чергу, є етапом розвитку сутності. Якщо явище сприймається органами чуттів, безпосередньо, то виявлення сутності можливе лише в процесі теоретичного аналізу. Наприклад, зниження врожаїв (явище) може бути спричинене засоленням ґрунту (сутність).

Ще в міфологічній свідомості людина помітила зв'язок між явищами: вологе літо зумовлювало гарний врожай, зміна температури викликала бурю і т. д. Пізніше такі залежності почали описувати категоріями «*причина*» і «*наслідок*», які виражають генетичний зв'язок предметів та явищ. *Причина* – це філософська категорія, яка характеризує зв'язки і відношення, що зумовлюють зміни. *Наслідок* – це філософська категорія, яка визначає результат дії причини. Поняття причинності є одним із найбільш важливих у філософії та науці. Воно визначає фундаментальну властивість

відомого нам Універсуму, а саме: причина завжди передує наслідку. Причинний зв'язок є об'єктивним. Свідомість лише фіксує його. Не існує причини без наслідку, як не існує наслідку без причини. При цьому зв'язок причини й наслідку не є одновимірним. Нерідко до настання наслідку ведуть кілька причин; одна причина може викликати появу кількох наслідків; причина може стати наслідком і навпаки. Наприклад, вибух реактора на Чорнобильській АЕС спровокував появу низки наслідків, які, своєю чергою, стали причинами подальших подій (забруднення середовища, хвороби тощо).

Проте причинно-наслідкова залежність не завжди є очевидною. Інколи причинність підмінюють наступністю. Ще давні римляни говорили «після того, не означає з причини цього». Визнання об'єктивності, загальності причинно-наслідкових зв'язків називається *детермінізмом*. Протилежна концепція має назву *індетермінізму*. Від причини слід відрізнити *привід* і *умову*.

Привід – це подія, яка передує іншій події. Наприклад, приводом перевірки бухгалтерських документів на підприємстві може бути підозра в несплаті податків, тоді як істинною причиною є конкурентна боротьба.

Умова – це явище чи їх сукупність, які є необхідними, але недостатніми для настання деякої події. Наприклад, причиною купівлі комп'ютера може бути необхідність роботи з базами даних, тоді як умовою цієї події може бути потрібна сума коштів чи відповідна модель. Розглянуті вище причинно-наслідкові залежності не вичерпують усієї множини зв'язків і відношень. Умови лише мають можливість перетворитися на причини.

Направленість розвитку, механізм появи нового в існуючій дійсності характеризують категорії «*можливість*» та «*дійсність*».

Можливість – категорія, що характеризує зв'язки і відношення, які зумовлюють виникнення тенденцій, передумов змін, розвитку. Іншими словами, можливість – це те, що не реалізувалось, але може реалізуватися за сприятливих умов.

Дійсність – категорія, що визначає реалізовану можливість, передумови, втілені в реально існуючі предмети, процеси і зв'язки. Виникнення можливості завжди передує дійсності. Наприклад, висіяне зерно містить у собі можливість появи нових рослин. Але

ця можливість не реалізується, якщо відсутні відповідні чинники (волога, температура, обробіток землі тощо). Тобто категорії можливості та дійсності є діалектично зв'язаними. У будь-якій дійсності є можливість. Дійсність, зі свого боку, – це завжди реалізована можливість. Процес розвитку здійснюється через ланцюг можливостей.

Виокремлюють *реальні* та *формальні* можливості.

Реальною називається така можливість, умови реалізації якої уже виникли або можуть настати за певних обставин. Можливість називається *абстрактною* (*формальною*), якщо за існуючого стану системи вона не може здійснитися. Реальні можливості відображають закономірні тенденції розвитку предмета; формальні – несуттєві тенденції, для здійснення яких немає необхідних умов.

Формальна можливість реалізується лише тоді, коли інші можливості відсутні. Тобто формальні й реальні можливості взаємопов'язані та переходять одна в одну. Наприклад, кожна людина має формальну можливість безкоштовно лікуватися, але для деяких верств населення (чиновників, силових структур та ін.) ця можливість є реальною. Ступінь зв'язку можливості й дійсності характеризується математичною категорією «*імовірність*».

Імовірність – це кількісна міра можливості. Якщо ймовірність деякої події менша 0,1 – то це формальна можливість. Можливість, ймовірність якої перевищує 0,5, вважають реальною. Наприклад, реальною є можливість польоту людини на Марс (політ триватиме близько 56 днів), при цьому можливість польоту до Нептуна (політ триватиме близько 12 років), на даний момент, є формальною. Зіставлення реальних і абстрактних можливостей, обрахунок ймовірності їхнього настання є важливими проблемами соціального, політичного, економічного життя людей.

Вище зауважено, що поява зв'язку «причина–наслідок» зумовлюється множиною можливостей і дослідженням ймовірності перетворення їх на дійсність. Категорії можливості та дійсності тісно зв'язані з категоріями «*необхідність*» та «*випадковість*».

Необхідність – це категорія, що характеризує зміну, поступальний рух, розвиток у строго визначеному напрямі з наперед прогнозованими результатами. Необхідність завжди приводить до

виникнення події. Наприклад, кожний живий організм із необхідністю гине; куля, що вилетіла з гвинтівки, з необхідністю впаде на землю і т. п.

Випадковість – це категорія, що характеризує зв'язки і відношення, за яких поява певної події може відбутися, а може й не відбутися. Випадковою вважається також подія, настання якої неможливо передбачити.

Необхідність і випадковість є діалектично зв'язаними. Випадковість є стороною, формою доповнення необхідності. При цьому необхідність проявляється не інакше як через систему випадковостей.

Наприклад, під час грози блискавка влучає в різні предмети на землі. Сама блискавка є необхідним результатом різниці потенціалів між хмарами й землею. Але те, куди саме потрапить блискавка – випадковість.

Категорії необхідності та випадковості розглядалися ще античними філософами. Так, Демокріт вважав, що необхідність і випадковість аналогічні поняттям причинності та безпричинності. Навіть в епоху Нового часу випадковість тлумачать як відсутність розумного пояснення виникнення явища. Діалектичне наповнення цим категоріям дав Г. Гегель. Він показав їхній взаємозв'язок, суперечливість, перехід одне в одного, обґрунтував, що, випадковість необхідна, а необхідність випадкова. Проте німецький мислитель розглянув означені категорії лише як форми мислення та не поширив їхні характеристики на всі інші форми буття. Це завдання розв'язав Ф. Енгельс, який показав, що ні в мисленні, ні в суспільстві, ні в природі не існує необхідності без випадковості та не існує випадковості без необхідності.

Ігнорування діалектичного розуміння зв'язку категорій необхідності й випадковості призводить до їх абсолютизації: фаталізму та волонтаризму.

Фаталізм – це необґрунтоване перебільшення необхідності, ствердження невідворотності подій. Фаталізм є досить небезпечним світоглядним принципом, оскільки формує в людини песимістичний погляд.

Волюнтаризм навпаки заперечує існування історичних закономірностей, утверджує пріоритет волі сильних особистостей над суспільно-історичною необхідністю, прогресом.

З категоріями необхідності й випадковості тісно зв'язана категорія **свободи**, яка відображає здатність людини діяти відповідно до своїх інтересів і цілей, спираючись на пізнання об'єктивної реальності. Категорія «свобода» є однією з базових у філософії. Тому вона буде докладно описана в подальших темах підручника.

Діалектичне тлумачення свободи полягає в тому, що вона не є абстрактною й абсолютною. Свобода завжди конкретна і відносна. Рівень свободи прямо залежить від усвідомлення людиною своїх можливостей та **відповідальності** за зроблений вибір. Б. Спіноза виразив це так: *свобода є пізнаною необхідністю*. Тобто людина вільна не тому, що не існує причинно-наслідкової залежності, відповідальності, а тому, що свобода є умовою реалізації можливостей.

Розглянуті вище принципи, закони й категорії складають ядро – *діалектики*. На противагу іншим стилям філософствування, діалектика розглядає світ у єдності, цілісності, синкретичності; вона вчить тому, що всі явища й процеси є взаємозумовленими, зв'язаними.

Причина викликає появу наслідку, свобода вибору тягне за собою відповідальність, за явищем стоїть сутність, за формою – зміст.

Саме тому в подальшому діалектика застосовуватиметься як методологічна основа розв'язання основних філософських проблем: від виявлення походження і механізму функціонування свідомості до окреслення динаміки суспільного розвитку та визначення пріоритетів майбутнього.

ОСНОВНІ ТЕРМІНИ

Детермінізм – філософська концепція, що стверджує об'єктивну закономірність і причинну зумовленість усіх явищ природи, суспільства і мислення.

Дискусія – публічне обговорення спірних питань і проблем, яке передбачає з'ясування істини.

Діалектика – в первісному значенні – мистецтво полеміки, метод встановлення істини шляхом виявлення й подолання суперечностей у судженнях опонента; в сучасній філософії – вчення про найзагальніші закони розвитку природи, суспільства й мислення. Сутність діалектичного підходу полягає в пошуку джерела й рушійних сил розвитку, в поясненні його механізмів і спрямованості.

Діалектична суперечність – це взаємодія протилежних, але при цьому взаємозалежних властивостей, сторін, процесів у системі, які є джерелом і внутрішньою рушійною силою її розвитку.

Діалог – вид мовлення у формі розмови між двома чи більше особами, зумовлений конкретною ситуацією взаємосприйняття, взаємовпливу, зв'язком із раніше висловленими думками тощо. Зазвичай, характеризується неорганізованістю, неспрямованістю і повторами.

Закон – внутрішній, необхідний, всезагальний, суттєвий, повторюваний, сталий зв'язок між предметами й процесами. Закон є одним зі ступенів пізнання людиною єдності й взаємозв'язку явищ.

Категорії діалектики – найбільш загальні поняття, які належать не до окремих галузей, а до дійсності загалом.

Метафізика – підхід до осмислення явищ природи, суспільства й мислення, який тлумачить розвиток як кількісне накопичення, яке не викликає якісних змін. Метафізика заперечує наявність внутрішніх суперечностей у предметах і їхній саморозвиток; джерелом розвитку визнається зіткнення зовнішніх протилежних сил. До праць Г. Гегеля і К. Маркса термін «метафізика» ототожнювався з терміном «філософія».

Принцип – першооснова, базове положення, вихідний пункт, передумова певної концепції, теорії.

Розвиток – тип змін, який характеризується сходженням від нижчого до вищого, від простого до складного, від старого до нового якісного стану предмета, явища, процесу.

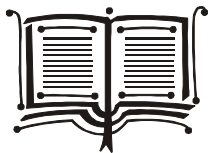
Система – сукупність, об'єднання взаємопов'язаних і розташованих у певному порядку елементів якого-небудь цілісного утворення.

Завдання для самоконтролю

1. Чи будь-які зміни можна назвати розвитком? Назвіть критерії прогресивного розвитку.
2. Скажіть, у яких значеннях поняття «діалектика» застосовувалося в історії філософії. Зіставте терміни «діалог», «дискусія», «діалектика».
3. Схарактеризуйте історичні форми діалектики та з'ясуйте чи відповідає її розвиток діалектичним законам.
4. Поясніть, у чому полягає різниця між метафізичним і діалектичним осмисленням дійсності.
5. Поясніть дію закону єдності й боротьби протилежностей та з'ясуйте, як він пов'язаний із законом заперечення заперечення.
6. Встановіть різницю між терміном, поняттям та категорією.
7. Скажіть, чи підміняють собою закони діалектики закони науки. Відповідь обґрунтуйте.
8. Визначте зміст таких понять: необхідне, фатальне, невідворотне. Чи є наведені поняття словами-синонімами?
9. Використовуючи такі діалектичні категорії, як загальне, особливе, одиничне, проаналізуйте вірш:

*«В миттєвості я бачу вічність,
І Всесвіт – в зернятці піску,
В єдиній жменьці – безкінечність
І небо – у цвітінні льону».*

Список рекомендованої літератури

Основний

1. *Алексеев П. В.* Философия: учеб. [для вузов] / П. В. Алексеев, А. В. Панин. – 4-е изд. – М. : Велби, 2007. – С. 521–564.
2. *Данильян О. Г.* Основы философии: підруч. / О. Г. Данильян, В. М. Тараненко. – Х. : Право, 2003. – С. 171–206.
3. *Касьян В. І.* Философия: навч. посіб. [для вузів] / В. І. Касьян. – К. : Знання, 2004. – С. 144–161.
4. *Спиркин А. Г.* Основы философии / А. Г. Спиркин. – М. : Политиздат, 1988. – С. 154–255.
5. *Философия: учеб.* [для вузов] / под ред. В. В. Миронова. – М. : Норма, 2005. – С. 477–496.

6. *Філософія*: навч. посіб. / за ред. Ю. В. Осічнюка. – К. : Атіка, 2003. – С. 357–436.

7. *Філософія*: підруч. / [Л. В. Губерський, В. П. Андрущенко, І. В. Бойченко та ін.]; за ред. І. В. Надольного. –3-е вид. – К. : Вікар, 2003. – С. 222–260.

Додатковий

8. *Босенко В. А.* Всеобщая теория развития / В. А. Босенко. – К. : НАНУ, 2001. – С. 6–21, 69–86.

9. *Злотина М. Л.* Диалектика / М. Л. Злотина. – К. : ИФ НАНУ, 2004. – 344 с.

10. *Ильенков Э. В.* Диалектическая логика / Э. В. Ильенков. – М. : Политиздат, 1984. – С. 109–139.

11. *История диалектики.* Немецкая классическая философия / под ред. Т. И. Ойзермана. – М. : Мысль, 1978. – С. 71–84, 230–299.

12. *Минасян А. М.* Диалектика как логика / А. М. Минасян. – Ростов-на-Дону, 1991. – С. 19–33, 73–125, 431–444.

13. *Новая философская энциклопедия*: в 4 т. / под ред. В. С. Степина. – М. : Мысль, 2001. (См. ст.: «Развитие», «Диалектика», «Единство и борьба противоположностей», «Отрицание отрицаний», «Качество», «Количество», «Категории».)

14. *Поппер К.* Что такое диалектика? / К. Поппер // Вопросы философии. – 1995. – № 1. – С. 118–138.

15. *Хофмайстер Х.* Что значит мыслить философски: пер. с нем. / Х. Хофмайстер. – СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2006. – С. 67–71, 221–227.

Першоджерела

16. *Антология мировой философии*: в 4 т. / сост. В. В. Соколов [и др.]. – М. : Мысль, 1969. – Т. 3. – С. 89–394. – (Филос. наследие).

17. *Гегель Г.* Наука логики: в 3 т. : пер. с нем. / под ред. М. М. Розенталя. – М. : Мысль, 1972. – Т. 3. – С. 296–299.

18. *Мир философии.* Книга для чтения: в 2 ч. Ч. 1. Исходные философские проблемы, понятия и принципы/ сост. П. С. Гуревич, В. И. Столяров. – М. : Политиздат, 1991. – С. 296–297, 387–398.

19. *Філософія.* Хрестоматія: навч. посіб. / за ред. Л. Г. Дротянко, О. А. Матюхіної, В. І. Онопрієнка. – К. : Вид-во Нац. авіац. ун-ту «НАУ-друк», 2009. – С. 98–111.